

HİCRÎ ÜÇÜNCÜ ASTRDA İSLÂMÎ İLİMLER

ISLAMIC SCIENCES IN THE THIRD
CENTURY HIJRI

EDITORS

PROF. DR. HİDAYET AYDAR
DOÇ. DR. ZİYAD RAVAŞDEH
ARAŞ. GÖR. NECMETTİN SALİH EKİZ
HATİCE ECE ERÇİN
MAHMUT SAYILGAN
ABDO MOHSEN MOHAMMED GABER

ISBN - 978-625-367-201-0

HİCRÎ ÜÇÜNCÜ ASIRDA İSLÂMÎ İLİMLER

ISLAMIC SCIENCES IN THE THIRD
CENTURY HIJRI

EDITORS

Prof. Dr. Hidayet AYDAR

Doç. Dr. Ziyad Ravaşdeh

Araş. Gör. Necmettin Salih Ekiz

Hatice Ece Erçin

Mahmut Sayılğan

Abdo Mohsen Mohammed Gaber

All rights of this book belong to

IKSAD Publishing House Authors are responsible both ethically and juridically

IKSAD Publications - 2023©

Issued: 00.00.2023

ISBN - 978-625-367-201-0

HİCRİ ÜÇÜNCÜ ASIRDA KUZEY AFRİKADA TEFSİR

(تفسير الشمال افريقيا في القرن الهجري الثالث)

Hatice TEBER

Dr. Öğr. Üyesi, Akdeniz Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
Tefsir Ana Bilim Dalı

Dr. Faculty Member, Akdeniz University, Faculty of Theology,
Department of Tefsir Antalya, Türkiye
<https://orcid.org/0000-0003-4517-0698>

GİRİŞ

İlahi mesajın açıklanmasını esas alan ve İslâm düşünce tarihinin en önemli unsuru sayılan tefsir hareketi, Kur'ân-ı Kerîm'in ilk nüzülü ile ve bizzat Kur'ân'ın kendisi ve aynı zamanda da Hz. Peygamber'in sünneti ile başlamıştır. Allah Kelâmı'nın muhatapları tarafından anlaşılması ve yorumlanmasını esas alan bu hareket Hz. Peygamber'den sonra selef-i salihin denilen İslâm'ın ilk üç nesli, sahâbe-i kirâm; tâbiîn ve etbâu't-tâbiîn tarafından sürdürülerek sonraki nesillere örneklik teşkil etmişlerdir. Kur'ân'ın evrenselliğinin bir parçası olarak tefsir ve tevil hareketi, ilk dönemlerden itibaren hiç hız kesmeden hem nicelik olarak ve hem de çeşitli özelliklere münhasıran gelişmiş ve günümüze kadar gelmiştir. İslâm tarihinin her devrinde ilahî murâdın anlaşılması ve açıklanması ile mükellef müminler, Kur'ân ayetlerini tefsir etmek üzere irili ufaklı çok sayıda tefsir eserini yazmış ve tescil etmişlerdir.

İslâm tarihi boyunca siyasî, ekonomik, sosyal, kültürel gelişmeler ve değişimler İslâm toplumunda farklılaşmalara sebep olmuştur. Bu farklılaşma, Kur'ân'ı anlamada etkili olmuş ve onun tefsirine de yansımıştır. Mezhebî farklılaşmaların oluşumunda Kur'ân'ın kendi bünyesi ve akla hitap eden üslubunun etkili olduğu söylenebilir.¹ Çünkü Kur'ân'ın insan aklına verdiği özel önem, her insan veya gurubun kendi eğilimleri doğrultusunda düşünceleri, Müslümanların en güçlü ve tartışılmaz kaynağı olan Kur'ân'a farklı yaklaşımlarını da beraberinde getirmiştir.² Her fırka kendi görüşünü desteklemek, kendilerine muhalif görüşlere karşı deliller sunabilmek için, ya Kur'ân ayetlerini bütüncül yaklaşımdan uzak bir şekilde almış ya da bazı ayetleri tevil ederek görüşlerini delillendirmeye ve Onu kendi fırkalarının kalıpları içinde anlamaya, yorumlamaya çalışmıştır ve hayatlarına tatbik etme çabası içerisinde olmuştur.³ Mezhep mensuplarının görüşlerini Kur'ân'a onaylatma çabalarıyla ortaya çıkan yorumları farklı tefsir geleneklerinin oluşumunda da rol oynamıştır. İslâmiyet'te ilk ortaya çıkan mezhep olması itibarıyla, Hâricî tefsir geleneği de bu şekilde ortaya çıkmış köklü bir gelenektir.

Hâricîlik, kaynaklarda Ehl-i Sünnet, Şîa ve Mu'tezile'nin yanı sıra görüş ve uygulamalarından en çok bahsedilen itikadî mezheplerden birisidir. Müslüman âlimler tarafından üzerinde tartışılan büyük günah-iman ilişkisi dolayısıyla da iman-amel ilişkisi üzerinde ilk tartışmalar Hâricîler tarafından ortaya atılmıştır. İlk Hâricî gruplar, her büyük günahın küfür olduğu, büyük günah işleyenin imanını kaybettiği için kâfir olduğu ve bu nedenle

¹ İsmail Cerrahoğlu, *Kur'ân Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Amiller*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1968), 114.

² Hasan Onat, "Mezheplerin İnanç Esaslarının Sistemleşmesinde Kur'ân'ın Rolü", *I. Kur'ân Sempozyumu Tebliğleri*, (1-3 Nisan 1994), (Ankara: Bilgi Vakfı, 1994), 426.

³ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, (Ankara: Fecr Yayınları, 1996), I/233; Celal Kırca, "Mezhebî Tefsir Ekolünün Ortaya Çıkışı", *İslâmî Araştırmalar* 2/5, (Ankara: 1987), 52.

ebedî cehennemde kalacağı görüşlerini benimseyerek imanı, kalple tasdik ve dille ikrar olarak benimsemişlerdir.⁴ Haricîler, Bâtınîlerin tam zıddına, kelime ve lafızların zahirine önem vermişler ve bu konuda taviz vermeden zahiri anlama sınıksız sarılmışlardır.⁵ Onların bu inanç ve görüşleri tarihi kaynaklara girdiği gibi kendilerinin kaydettikleri tefsir eserlerine de yansımıştır.

Kuzey Afrika'da tedvin döneminin ve Hâricilerin günümüzde varlığını sürdüren İbâziyye'ye mensup Hûd b. Muhakkem el-Hevvârî'nin (ö.yaklaşık 280/893) "*Tefsîru Kitabillâhi'l-Azîz*" isimli tefsiri hem ibâzî tefsirlerinin ilki hem de telif edildiği dönemin ilmî, kelâmî ve edebî özelliklerini taşıyan bir tefsirdir. Çünkü yazılan bu eserler müelliflerinin yaşadığı dönemdeki zihniyet ve görüş açısıyla Kur'ân'a bakışlarını aksettirmesi bakımından yazıldıkları döneme ışık tutmaktadır. el-Hevvârî'nin tefsiri aynı zamanda, Kuzey Afrika'nın ilk tefsiri olan Yahya b. Sellâm (ö.200/815)'ın tefsirinin muhtasarı olması ve tefsir tarihinin ilk dönemlerine ışık tutması açısından da önemlidir.⁶

1. HİCRİ III. ASIRDA KUZEY AFRİKA'DA TEFSİR HAREKETİ

Tefsir hareketine ivme kazandıran pek çok âmil gibi İslam dininin çeşitli coğrafyalara yayılarak farklı kültür ve milletlerle karşılaşması da Kur'ân'ın yorumlanmasına birçok yönden tesir etmiştir. Kuzey Afrika bölgesinde de tefsir, hadis, fıkıh gibi İslâmî ilimlerde yetişen âlimler pek çok eser yazmışlardır. Bu bölgede Berberî asıllı Hâricî/İbâzî bir müfessir olan Hûd b. Muhakkem el-Hevvârî kendisine kadar gelen ilmi tevârüs etmiş ve tefsir alanında önemli bir eser olan *Tefsîru Kitabillâhi'l-Azîz*'i yazmıştır.

Dönemin önemli ilim merkezleri Tâhert, Kayrevan bölgesinde Kuzey Afrika İslam düşüncesinin Yahyâ b. Sellâm'dan sonra ilk örneği sayılabilecek müfessiri Hevvârî'nin bu eseri, mezhebî tefsir metoduna uygun yazılmış, İbâziyye tefsirlerinin günümüze tam olarak ulaşan en eski örneğidir. Bu tefsir eserinin mevcut yazma koleksiyonlarının hicri on birinci miladi on yedinci yüzyıla kadar götürülebildiği, tahkik eden ve aynı mezhep mensubu çağdaş müfessirler tarafından kaydedilmektedir.

Haricîler ilk olarak çöl Arapları arasından çıkan⁷, bedevi, sert ve cahil kişilikleri nedeniyle düşünceleri kıt, tasavvur güçleri zayıf ve tefsir gücünden yoksun kimseler olarak dile getirilseler de onların söz sanatlarını bilen, şiirde üstünlükleri ve ilginç hutbeleri ile tebarüz etmiş oldukları da bilinmektedir.⁸ Hâricîler güzel konuşmakla, dili güzel kullanmakla ve söz ile etkilemenin yollarını bilmelerine rağmen tartışmalarına tam bir taassup hakim olmuş, dildeki bu maharetlerini sosyal ilişkilerine yansıtamamışlardır.⁹

İlk ortaya çıkışlarından itibaren genelde harp ve çatışmalarla meşgul olan, Hz. Ali, Emeviler ve Abbasilerle uzun süre mücadele eden Hâricîler bu nedenle ilmî araştırma ve eser yazımında çok üretken olamamış ve diğer mezheplerde olduğu gibi, Hâricîlerden tefsir telifleri gelememiştir.¹⁰ Akidelerine sıkı sıkıya bağlı Hâricîlerden bir kısmı da kendilerine Kur'ân-ı niçin tefsir etmedikleri sorulduğunda, "Eğer Muhammed bize karşı O'na bazı sözler katmış

⁴ Ethem Ruhi Fırlı, *İbâziyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1983), 126, 131.

⁵ Kırca, "Mezhebi Tefsir Ekolünün Ortaya Çıkışı", 57.

⁶ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I, 421.

⁷ Julius Wellhausen, *İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri*, trc. Fikret Işıltan, (Ankara: T.T.K. Yay. 1996), 12.

⁸ Ebu'l-Abbas el-Müberred, *el-Kâmil fi'l-Edeb*, thk. M. Ahmed Dali, (Beyrut: 1406/1986), III/ 1077-1082.

⁹ Muhammed Ebû Zehra, *İslâm'da Siyasî, İtikadî ve Fıkhi Mezhepler Tarihi*, trc. Sıbgatullah Kaya, (İstanbul: 1993), 75.

¹⁰ Muhammed Hüseyin ez-Zehabî, *et-Tefsir ve'l-Müfessirun*, (Kahire: 1381/1961), II/317; Abdullah Müslim, *Eseru Tatavvuri'l-Fikri fi't-Tefsir fi'l-Asri'l-Abbâsî*, (Beyrut: 1984), 218.

olsaydı, biz O’nu kuvvetle yakalardık, sonra O’nun şah damarını koparırdık.” (Hakka 69/44-46) ayetini işaret ederek, hakikate ulaşamama ve Allah’a karşı yalancı olma korkusuyla Kur’ân yorumundan kaçınmış, Onun manalarının arkasını araştırmaktan çekinmişler,¹¹ dünyevileşmeden ziyade uzleti tercih etmişlerdir.¹²

Hâricîlerin az telif yapmaları ile ilgili olarak siyasi iktidarla anlaşmazlıkları sebebiyle faaliyetlerini gizli sürdürme çabaları¹³ ve kurdukları devletlere karşı yaklaşımın genelde olumsuz olduğunu da unutmamak gerekir.¹⁴ Burada İbâzîlerin kurduğu Rüstemiler devletinin¹⁵ Fatımiler tarafından yıkılması ve kütüphanelerinin yakılarak İbâzî kültürüne ait eserlerin yok olmasını da zikredebiliriz.¹⁶ İslâm düşünce geleneği içerisinde kendisinden ve temsil ettiği zihniyet yapısından günümüzde de söz ettiren Hâricîlerin genel olarak saydığımız sebeplerden dolayı dışa kapalı bir politika izlemesi nedeniyle onlara ait elimizdeki ilk elden eserler sınırlıdır. Ulaşanlar ise farklı alanlarda ki kitaplarda dağınık bir halde bulunan, genellikle onların yaptığı mücadele ve münazaraları ihtiva eden bazı Kur’ân ayetlerinin tefsirleridir.¹⁷

Hâricîlerin içinde kılıç ve savaşın çözüm olmadığını savunan, bu konuda aşırı Hâricî gruplardan ayrılan,¹⁸ fikirlerini ve inandıkları davalarını kılıç ve savaş yolu ile değil, münazara ve ikna yoluyla anlatmayı tercih eden mutedil bir kitle de vardır.¹⁹ Hâricîliğin bir kolu olarak ortaya çıkan ve tarih sahnesinden silinmeden günümüzde de varlığını gösteren bu mutedil grup, İbâziyye’dir. Bu sebeptir ki, elimizde bulunan ve varlığından haberdar olduğumuz Hâricî tefsirler İbâzî gelenek içerisinde ortaya çıkan tefsirler olarak gözükmektedir.²⁰ İbâzî bir müfessir olan Hüd b. Muhakkem el-Hevvârî tarafından telif edilen *Tefsîru Kitabillâhi’l-Azîz* aşırı ilk Hâricî zihniyetin etkisinin azaldığı bir dönemde telif edilmiş olmasından dolayı mezhebin ilk çıkışındaki karmaşık fikirleri ve aşırı uçların düşüncelerini içermez.²¹

2. HÛD B. MUHAKKEM EL-HEVVÂRÎ (ö. 280/893) VE TEFSİRİ

2.1. el-Hevvârî’nin Hayatı ve İlmî Kişiliği

Hüd b. Muhakkem el-Hevvârî (ya da Huvvârî) hicri üçüncü asrın sonlarında yaşamış, Hevvâre kabilesine mensub İbâzî bir âlimdir.²²

Müellifimizin mensubu olduğu Hevvâre (ya da Huvvâre) kabilesi, Kuzey Afrika ve Mağrib de Cebel-i Avras²³ denilen bölgede diğer Mağrib kabileleri ile birlikte hicri birinci (miladi yedinci) yüzyılın sonları ile hicri ikinci (miladi sekizinci) yüzyılın başlarında İslam dininin gölgesi altına girmiş ve Hâricîliğin bir kolu olan İbâziyye’yi benimsemiştir. Günümüzde de bu

¹¹ Zehebî, *et-Tefsir ve’l-Müfessirun*, II/314-318.

¹² İzzedin İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Tarih*, (Beyrut: 1385-1386/1965-1966), III/410.

¹³ Bukeyr b. Said A’veş, *Kutbu’l-Eimme el-Allâme Muhammed b. Yusuf Ettafeyyîş: Hayatuh, Âsâruhu’l-Fikriyye ve Cihaduh*, (Umman: Mektebetü’l-Dâmîrî li’n-Neşr ve’t-Tevzi’,1989), 152.

¹⁴ Muhammed Mustafa el-Hâce Dervîş, *Menhecü’s-Şeyh Muhammed b. Yusuf Ettafeyyîş fi Tefsirihî “Teysîru’t-Tefsîr”* (Yüksek Lisans Tezi, el-Câmiatu’l-Ürdüniyye, 1994), 57.

¹⁵ Ayrıntılı bilgi için bakınız. Mahfuz Söylemez, “İlk Hâricî Devlet: Rüstemiler”(160-297/777-909)”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 38/1, (1998), 457-478.

¹⁶ Nadir Özkuyumcu “Rüstemiler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 15/296.

¹⁷ Hatice Teber, *Harîcî- İbâdî Tefsir Geleneği*, (Ankara: İlahiyat, 2014), 32-33.

¹⁸ Yusuf Gökalp v.dğr., , Hâricî Fırkalar ve İzmirli İsmail Hakkı’nın “Fırak-ı Mevcûde-i İslâmiyyeden: İbâdiyye Fırkası” Başlıklı Makalesi”, *TARR: Türk Akademik Araştırmalar Dergisi*, 5/4, (2020), 576.

¹⁹ İvaz Halîfât, *Neş’etü’l-Hareketi’l-İbâdiyye*, (Umman: et-Metâbiu’z-Zehabiyye, 2002), 65-66.

²⁰ Teber, *Harîcî- İbâdî Tefsir Geleneği*, 33.

²¹ İsmail Çalıışkan, *Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2003), 84.

²² Teber, Hatice, “Hevvâre”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2020), Ek-1/554-555.

²³ Abdurrahman b. Muhammed İbn-i Haldun, *Kitabu’l—İber*, (Beyrut: 1963), 6/ 282-291; Ebû Ubeyd Abdullah b. Abdulaziz el-Bekrî, *el-Muğreb fi Zikri İfrîkiyye ve’l-Mağrib*, (Cezayir: 1857), 50, 72, 144.

bölgelerin halkı İbâziyye mezhebine bağlıdır.²⁴ Hûd b. Muhakkem, Hevvâre kabilesine mensup olduğu için “el-Hevvârî” nisbesini almıştır. Hevvâre, Berberî kabilelerinin en önde gelenlerindedir.²⁵

Hûd b. Muhakkem’in hayatı hakkında İbâzî kaynaklardaki bilgilerin azlığı nedeniyle kesin bir doğum tarihi belirlenemese de takribi olarak doğumunun hicri üçüncü asrın ilk ve ikinci onlu yılları, yani 200-220/816-835 tarihlerinde olduğunu söyleyebiliriz. Bu konuyla ilgili olarak Hûd b. Muhakkem’in tefsirinin tahkikini yapan muhakkik Belhac b. Said Şerifi de onun hayatı ve ilmi şahsiyetiyle ilgili bilgiye ulaşmakta zorlandığını ancak tahkikini yaptığı tefsirinden bazı bilgilere ulaşmaya çalıştığını ve bu yolla değerli bilgiler edindiğini zikretmektedir.²⁶

Cebel-i Avras’ta dünyaya gelen müellifimiz Hûd b. Muhakkem, âlim, fazıl, hikmet sahibi bir kâdînin oğludur ve onun gözetiminde yetişmiştir. Müfessirimizin babası Muhakkem el-Hevvârî, yaşadığı dönemde adaleti, verdiği kararlardaki isabeti, doğruluğu, muttakiliği, tabiatının sağlamlığı ile tanınan bir kâdîdir. Tabakat kitapları, Muhakkem el-Hevvârî’nin h.III. asrın başında Rüstemiler zamanında Hâricîlerin İbâziyye kolunun ikinci imamı, İmam Eflah b. Abdu’l-Vahhab (208-258/823-871) döneminde yaşadığını bildirmektedir.²⁷

Hûd b. Muhakkem’in vefat tarihi de kaynaklarda net olarak belirtilmemiştir. Fakat onun vefat tarihinin hicri üçüncü asrın son çeyreğinde, yaklaşık 280/893 yılı civarında olduğu düşünülmektedir. Muhtemelen müellifimizin vefat tarihi Rüstemî Devletinin sona erme (296/908) tarihine yakındır.²⁸ Tarihçiler ve siyer kitapları onun altıncı tabaka âlimlerinden olduğu hususunda hemfikirdirler.²⁹ Altıncı tabaka ise hicri 250-300 senelerini kapsamaktadır.

Müellif hakkında kaynaklardaki yetersiz bilgi sebebiyle onun kimliği, kişiliği, hocaları, talebeleri ve ilmi faaliyeti hakkında tam bir değerlendirme yapmak zordur. İlk dönem İbâzîleri’nin tefsir anlayışını güzel bir şekilde ortaya koyan müellifimizin hayatı hakkında kaynaklarda bu kadar az bilginin bulunması gerçekten üzücüdür.³⁰

İlk tedrisine babası ile başlayan Hûd b. Muhakkem gençliğinin bir bölümünü doğup büyüdüğü yerde ilim tahsil ederek geçirmiş ve diğer ilim tahsil eden talebeler gibi o da değerli âlimlerin, fukaha, hadis ve tefsir ilmi erbabıyla ve onların ilim halkalarının bulunduğu, dönemin ilim ve bilgi merkezi olan Kayrevan ve Tahert’e gitmiştir.³¹ Kayrevan, Ağlebiler (184-297/800-909) döneminde İbâzî âlimlerin çokça iltifat ettiği bir merkezdi.³² Aynı zamanda Bu

²⁴ Hûd b. Muhakkem el- Hevvârî, *Tefsiru Kitabilâhi’l-Aziz*, Thk.Belhac b. Said Şerifi , , (Beyrut: Dâru’l-Ğarbi’l İslâmî, 1990), I/8; el-Bekrî, *el-Muğreb*, 50, 72, 73, 145; Söylemez, “ İlk Hâricî Devlet: Rüstemîler (160-297/777-909)”, 457.

²⁵ Rene Basset, “Hüvâre”, *İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1964), 5/664.

²⁶ el-Hevvârî *Tefsir*, (Mukaddimetü’l-Muhakkik), 1/ 6,13; Süleyman Dâvûd b. Yûsuf, *Müsâhemetü Ulemâi’l-İbâdiyye fi İlmi’t-Tefsir ve’l-Hadis ve’l-Fıkh ve’l-Beyân*, (Matbaatü Ebû Dâvûd, 1992), 25; Amr Halife en-Nâmî, *Dirâsât ani’l-İbâdiyye*, (Beyrût-Lübnan: Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, 2001), 112.

²⁷ Ahmed b. Said eş-Şemmâhî, *Kitâbü’s-Siyer*, thk. Ahmed b. Said es-Siyâbî,(Amman: 1987), 595; İbnü’s-Sağîr, *Ahbâru’l-Eimmeti’r-Rüstemiyyîn*, (Cezayir: 1985); Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I/ 495; Mehnâ b. Râşid b. Hamd es-Sa’dî, *Hûd b. Muhakkem b. Hûd el-Hevvârî* (2004), Erişim: 21 Ekim 2022, <https://www.istiqama.net/olama/hood-bin-mhakkem-alhawari.htm>

²⁸ el-Hevvârî *Tefsir*, (Mukaddimetü’l-Muhakkik), 1/ 17-18.

²⁹ Ebu’l-Abbas Ahmed b. Said Dercînî, *Tabakatü’l-Meşâyih bi’l-Mağrib*, Nşr. İbrahim Tallay,(Kostantine: 1397/1977), II/ 398; el-Hevvârî *Tefsir*, (Mukaddimetü’l-Muhakkik), 1/ 6.

³⁰ Teber, *Haricî- İbâdî Tefsir Geleneği*, 20.

³¹ el-Hevvârî *Tefsir*, (Mukaddimetü’l-Muhakkik), 1/17

³² Abdülkerim Özeydın, “Ağlebîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul:TDV Yayınları, 1988), 1/476.

merkezlerde diğer İslâm mezheplerinden Hanefî ve Malikî âlimler de bulunmaktaydı³³. Rüstemî Devleti zamanında Kayrevan'dan sonra ikinci ilim merkezi Tahert'tir.³⁴ Müellifimiz diğer pek çok ilim erbabı gibi Avras'ın doğu ve batısında bulunan bu iki merkeze ilim talebi ve bilgisini artırmak için yolculuk yapmış ve buradaki ilim halkalarına katılmış, âlimlerle görüşmüştür. Müellifimizin Kayrevan ve Tahert gibi döneminin ilim merkezlerinde bulunması onun ilmî şahsiyetinin oluşmasına büyük katkı sağlamıştır. Bu merkezlerde mezhebi farklılıklardan kaynaklanan tartışmalar olduğu ve onun da bu tartışmalara katıldığı muhtemeldir.

Çevresinde erdem ve güvenilirlik yönünden büyük itibar sahibi olan³⁵ Hûd el-Hevârî memleketine döndüğünde, ziyaretleri sırasında edinmiş olduğu ilim ve tecrübelerini çevresine yaymıştır. Babasından miras kalan ve kendisinin de artırdığı ilim ve ahlakı onun isminin de diğer ulemanın arasında anılmasını sağlamıştır. Ufkunun genişliği, ilim yolunda sarfettiği çabaları, birçok ilim erbabından faydalanma gayreti, münazaralarda gösterdiği isabetli görüşleri ve sorunların çözümlerindeki uzak görüşlülüğü onun ilmi seviyesinin ne kadar ileri olduğunu gösterir³⁶.

2.2. el-Hevârî'nin Tefsiri: Tefsîru Kitabillâhi'l-Azîz

İslâm itikadî mezhepleri içerisinde önemli rol oynayan Hâricîlerin İbâziye koluna mensup, hicri üçüncü asırda yaşamış müfessir Hûd b. Muhakkem el-Hevârî'nin "*Tefsîru Kitabillâhi'l-Azîz*" isimli tefsiri kendisi de bir İbâzî olan Belhac b. Said Şerifi tarafından tahkik edilip, notlar eklenerek 1990 yılında Beyrut'ta dört cilt halinde neşredilmiştir. Muhakkik tefsirin başına, müellif, tefsiri ve bu tefsirin içinde bulunduğu gelenek açısından önemi ile ilgili bilgiler verdiği 45 sayfalık bir mukaddime ilave etmiştir. Cezayir bölgesinde yazılıp günümüze tam olarak ulaşan ilk tefsir el-Hevârî'nin "*Tefsîru Kitabillâhi'l-Azîz*"i aynı zamanda tedvin döneminin de ilk eserlerinden biri sayılmaktadır.³⁷ Muhakkik onbir asır boyunca unutulmuş olan bu eseri Cezayir'deki Mizab Vadisinde bazı kişilerin hususi kütüphanelerinde nesilden nesile korunarak saklanan müteferrik yazmalar şeklinde bulunduğunu söylemektedir. Hatta bu tefsirin yazmalarını Benû Yescûn'da, Karrâra ve Tunus'da Cerbe adasında bulunduğunu belirtmektedir. Muhakkik Belhac elinde bulunan en eskisi hicri onbirinci asra ait nüshaların³⁸ bazı farklılıklarının ve eksikliklerinin olduğuna da işaret etmektedir.³⁹

Eserin muhakkiki, el-Hevârî'ye ait olduğu kesin olan bu tefsirden bahseden en eski kaynağın hicri altıncı asrın başlarında vefât eden Ebû Zekeriyya Yahya b. Ebî Bekr el-Varcelânî'nin (ö. 570/1175) "*Kitâbu's-Sîre ve Ahbâru'l-Eimme*" isimli eserinin olduğunu belirtir.⁴⁰ Bu eserde iki kişinin Hûd b. Muhakkem el-Hevârî'nin tefsiri üzerinde münakaşa ettiği anlatılır.⁴¹

³³ Nadir Özkuyumcu, "Kayrevan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara:TDV Yayınları 2002), 25/89.

³⁴ Georges Marçais, "Tâhert", *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1970), 11/630.

³⁵ Ebû Zekeriyya Yahya b. Ebî Bekr el-Varcelânî, *Kitâbu's-Sîre ve Ahbâru'l-Eimme*, Thk. Abdurrahman Eyyûb, (Tunus: ed-Dâru't-Tunusiyye,1985), 360; Muhammed b. Rızık Tarhûnî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn fi Garbi İfrikîya* (Suudi Arabistan: Dâru İbnî'l-Cevzî, 2005), 1/368.

³⁶ el-Hevârî *Tefsîr*, (Mukaddimetü'l-Muhakkik), 1/5-6.

³⁷ el-Hevârî *Tefsîr*, (Mukaddimetü'l-Muhakkik), 1/6.

³⁸ Muhakkik, çalışmasında, üçüncü Vâdî Mizâb şehirlerinde, ikisini Cerbe adasında bulunduğu beş nüshadan faydalanmıştır. Bunlar Karrâre yazması, Cerbe yazması (iki adet), Atf yazması ve Benî Yescûn yazmasıdır.

³⁹ el-Hevârî *Tefsîr*, (Mukaddimetü'l-Muhakkik), 1/40-44.

⁴⁰ el-Hevârî *Tefsîr*, (Mukaddimetü'l-Muhakkik), 1/19.

⁴¹ el-Varcelânî, *Kitâbu's-Sîre ve Ahbâru'l-Eimme*, 359;

Muhakkik Belhac, çalışması neticesinde Hûd b. Muhakkem'in tefsirinin, elimizde üçte biri bulunan Yahyâ b. Sellâm'ın (ö. 200/815)⁴² tefsiriyle oldukça benzer yönlerinin bulunduğunu söylemektedir. Zira tefsirde Enes b. Mâlik (ö. 93/711-12), İmrân b. Husayn (ö. 52/672), Hasan el-Basrî (ö. 110/728) ve Katâde (ö. 117/735) gibi sahabe ve tabiinden pek çok Basralı isimler yer almaktadır.⁴³ Muhakkik, iki tefsir arasında çok fazla benzer yönlerin olduğunu hatta bazı yerlerde neredeyse aynı ifadelerin korunduğunu zikretmektedir. Bu tefsir için yazma nüshalarda gördüğü isimlerin dışında el-Hevvârî'nin tefsirine bir isim koymak mümkün olsaydı "*Tefsîru 'ş-Şeyh Hûd el-Hevvârî Muhtasarı Tefsiri İbn Sellam el-Basri*" ismini koyacağını dile getirmektedir.⁴⁴ Yahyâ b. Sellâm üzerine çalışma yapan İsmail Cerrahoğlu da iki tefsirin benzediğini hatta bazı isnatların hazfedilmesi sebebiyle Hûd'un tefsirine Yahyâ'nın tefsirininin muhtasarıdır denilebileceğini belirtmiştir.⁴⁵

Muhakkik asıl itibariyle Yahyâ b. Sallâm'ın tefsirine dayanmasına karşın, el-Hevvârî'nin tefsirinde niçin bu konuda herhangi bir bilgiye yer verilmediğine dikkat çekerek, bunun tefsirin bütün yazmalarının ilk sayfalarının kaybolmuş olmasından kaynaklanan bir durum olabileceğini belirtir.⁴⁶ el- Huvvârî'nin ne şekilde Yahyâ b. Sallâm'ın tefsirine ulaştığı konusunda da şöyle bir açıklama yapar. Yahya b. Sallâm ömrünün sonlarına doğru Kayravan'a gelip yerleşmiş, burada ilmi faaliyetlerini sürdürmüştür. Vefatından sonra onun çevresinde oluşan ilim meclisleri oğlu Muhammed b. Yahyâ kanalıyla devam etmiş hatta her bölgeden Kayravan'a ilim tahsil etmek için gelenlerin sayısı çoğalmıştır. Huvvârî bu zaman diliminde Kayravan'a gelmiş ve oğlu vasıtasıyla Yahyâ b. Sallâm'ın kendisinden ve tefsirinden haberdar olmuştur.⁴⁷ Dolayısıyla Huvvârî tefsirini yazdığında İbn Sallam'ın tefsiri elinde idi. Ne var ki, o tefsirde geçen her şeyi olduğu gibi kabul etmiyor⁴⁸, bunları kendi mezhebi görüşünün süzgecinden geçiriyordu. Hûd b. Muhakkem, Yahyâ b. Sellâm'ın tefsirini olduğu gibi değil, ondan kendi akidesine uyanları almış, uymayanları da hazfetmiştir.⁴⁹ Örneğin eserin muhakkiki, Meryem Sûresindeki "Rahman'ın katında söz almış olanlardan başkaları şefaata hakkına sahip olmayacaklardır" (Meryem 19/87) âyetinin tefsirinde Yahyâ b. Sallâm'ın şefaate ilgili beş hadis zikrettiğini ancak el-Hevvârî'nin bunları akidesine uymadığı için bilerek hazfetmiş olabileceğini ifade etmektedir.⁵⁰ Bazı yerlerde de kendi mezhebi doğrultusunda Sallâm'ın tefsirinde yer almayan değerlendirmeler ilave etmiştir.⁵¹ el- Hevvârî "Eğer toplanıp seferber olmazsanız Allah sizi elem veren bir azapla cezalandırır, yerinize başka bir topluluk getirir ve siz O'na zerrece zarar veremezsiniz. Allah'ın her şeye gücü yeter." (Tevbe 9/39) ayetinin tefsirinde de bu ayetin, mümin olarak hitap edildiği halde kendilerine Allah tarafından azabın vaad edildiğini gösteren fırka ehline delil olduğunu belirterek, iman ve küfür meselesini İbâzîye mezhebi esaslarına göre açıklamıştır.⁵²

Hûd b. Muhakkem'in Yahyâ'nın tefsirini ihtisar ederek gerektiğinde kendi görüşlerini ilave etmesi, Kuzey Afrika ve Endülüs'te beşinci asra kadar Yahyâ'nın tefsirinden başka bir tefsir bulunmayışından ileri gelebileceği gibi, İbâzî topluluğunun yanlış bir kanaate sahip olmaması

⁴² Yahya b. Sellâm'ın şahsı ve tefsiriyle geniş bilgi için bkz. İsmail Cerrahoğlu, *Yahya b. Sellam ve Tefsirdeki Metodu*, (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayinevi,1970.)

⁴³ el-Hevvârî *Tefsîr*, (Mukaddimetü'l-Muhakkik), 1/ 21-22.

⁴⁴ el-Hevvârî *Tefsîr*, (Mukaddimetü'l-Muhakkik), 1/24; Yahyâ İbn-i Sellâm, *Tefsir-i Yahyâ*, Zaytûna Üniversitesi Yazma Eserler Kütüphanesi, Tunus, nr.134, 44b.

⁴⁵ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 1/ 499.

⁴⁶ el-Hevvârî *Tefsîr*, (Mukaddimetü'l-Muhakkik), 1/25.

⁴⁷ el-Hevvârî *Tefsîr*, (Mukaddimetü'l-Muhakkik), 1/27-32.

⁴⁸ Cerrahoğlu, *Yahya b. Sellam ve Tefsirdeki Metodu*, 15-18.

⁴⁹ Teber, *Harici-İbâdî Tefsir Geleneği*, .39-40.

⁵⁰ el-Hevvârî *Tefsîr*, 3/ 29.

⁵¹ el-Hevvârî *Tefsîr*, (Mukaddimetü'l-Muhakkik), 1/ 27-32.

⁵² el-Hevvârî *Tefsîr*, 3/132.

için, bizzat Yahya'yı araştırmak ve onu tenkit ederek İbâzî topluluğunu hataya dalmaktan kurtarmak için de yapmış olabilir.⁵³

Kuzey Afrika'da tedvin devrinin ilk tefsirlerinden sayılan ve İbâzî tefsirlerin ilki addedilen Hûd b. Muhakkem'in bu tefsiri, şüphesiz İbâzîlerin tefsir anlayışları hakkında bilgi verirken, aynı zamanda Kuzey Afrika'nın ilk tefsiri olan Yahyâ b. Sallâm'ın tefsirinin muhtasarı mahiyetinde olması, bu tefsire ayrı bir önem kazandırmıştır.⁵⁴

2.2.1. Tefsîru Kitabillâhi'l-Azîz'in Genel Özellikleri

İlk dönem tefsirleri genellikle rivayet tefsiri iseler de pek çoğunda müfessirin şahsi görüşleri, fikhî görüşleri, kelâmî boyutlar, dil bilgisi yönleri..v.s. olduğu için, onlarda dirayet tefsir yönü de eksik değildir. Hûd el-Hevârî de çoğu zaman rivayetlere yer verse de aynı zamanda yaptığı hazifler, kıraat bilgileri, fikhî ve kelâmî yönleriyle kendi fikrini beyan etmeyi ihmal etmemiştir. Onun tefsîri, erken dönem tedvin eserlerinden olup rivâyet tefsîri türünün örneklerindedir.⁵⁵

Belhac b. Said Şerifi tarafından tetkik edilerek 4 cilt halinde 1990 yılında Beyrut'ta neşredilen Hûd b. Muhakkem el-Huvvârî'nin "*Tefsîru Kitabillâhi'l-Azîz*" adlı tefsiri elimizdeki mushaf sırasına göre tertip edilmiş olup 114 sureyi de ihtiva etmektedir. Hûd'un baş taraftaki mukaddimesi eksik olup, bunun kaç varak olduğunu tahmin etmek güçtür. Mevcut olan mukaddimedede, ilk nazil ola, surelerin İkrâ ve Müddesir sureleri olduğuna dair haberler verildikten sonra, en son nazil olan ayetler hakkında haberler zikredilmektedir. Daha sonra, yedi harf, mushafların yazılması, vahiylerin peygambere arzı, Kur'ân'daki surelerin miktarı, mushafların noktalanması, surelerin Mekki ve Medeni oluşları, bilgisi olmadığı halde Kur'ân hakkında konuşanların durumu, 12 özelliği bilmeyenin Kur'ân tefsiri yapamayacağı (el-Mekki, el-Medeni, en-Nasih ve'l-Mensuh, et-Takdim ve't-Tehir, el-Maktu ve'l-Mevsûl, el-Hâs ve'l-Âm, el-Izmâr ve'l-Arabiyye") sahabenin Kur'ân öğrenmedeki gayretlerini, Kur'ân'ı anlayıp başkalarına anlatmaları gibi hususları ele almakta; Peygamber ve sahabeden gelen haberleri nakletmektedir.⁵⁶

Sûre başlarında her surenin Mekkî mi, Medenî mi olduğunu, Mekkî surelerdeki Medenî⁵⁷ ve Medenî surelerdeki Mekkî ayetleri⁵⁸ zikreder. Klasik müfessirlerde olduğu gibi garip kelimelerin lugat manalarını,⁵⁹ irab ve kıraatları yönünden özellikleri varsa onları izah eder.⁶⁰ Tefsir edeceği ayeti öncelikle yine Kur'ân'da onu açıklayan bir ayet varsa onunla⁶¹ veya peygamberin sözü, sahabe ve bu sahadaki ilim adamlarının sözlerini naklederek veya falanın tefsirinde böyle denilmiştir diyerek, ayeti tefsir etmeye çalışır.⁶² Zaman zaman israili haberlere yer verir.⁶³ Neshi kabul eder ve neshedilen ayetlerin mensuhlarını gösterir.⁶⁴

Klasik usulde yazılmış olan tefsirde, hiç eser isminden bahsedilmemiştir. Önce rivayetlere ardından da varsa müfessirin kendisinin yorumlarına yer verilmiştir. Eleştirmeden kabul ettiği rivayetler için "*zekere/zekerû*"; aksine reddettiği veya en azından güvenmediği rivayetler için de "*kâle ba'duhum*" ifadelerini kullanan Hûd el-Muhakkem, Rivayetleri Abdullah b. Mesûd (ö.

⁵³ Teber, *Haricî-İbâzî Tefsir Geleneği*, 46.

⁵⁴ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 1/508.

⁵⁵ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, (Ankara: Fecr Yayınları, 2005) 414-415.

⁵⁶ el-Hevârî *Tefsir*, 1/61-72...

⁵⁷ el-Hevârî *Tefsir*, 1/513...

⁵⁸ el-Hevârî *Tefsir*, 3/ 99...

⁵⁹ el-Hevârî *Tefsir*, 2/ 419,461; 3/ 11, 32, 131, 180, 239, 461...

⁶⁰ el-Hevârî *Tefsir*, 1/83-84; 2/264, 450, 475; 3/ 140, 240,441; 4/286...

⁶¹ el-Hevârî *Tefsir*, 1/237, 522; 2/320, 339, 34, 379, 422; 3/306, 317,328, 338, 431, 495; 4/298,360,431,495...

⁶² el-Hevârî *Tefsir*, 1/316, 2/11, 425; 3/26-27, 181-182, 310-311...

⁶³ el-Hevârî *Tefsir*, 1/94, 132, 133; 2/225, 273, 299, 300, 335, 470, 480; 3/83, 34-35,336, 419; 4/ 15, 18, 20

⁶⁴ el-Hevârî *Tefsir*, 1/135, 171; 2/ 67, 68,388, 389, 415; 3/128, 307, 353...

32/652-53) Abdullah b. Abbas (ö. 68/687-88), Saîd b. Müseyyib (ö. 94/713), Hasan el- Basrî (ö.110/728) ve Mücahid Said b. Cübeyr'in (ö. 94/713) adlarını vererek ya da selef ifadesini kullanarak nakleder. Bazen görüşlerine başvurduğu kişiler arasında Ebû Bekr (ö. 13/634)⁶⁵ ve Ömer (ö. 23/644) yanında özellikle Hariciler için siyasi konularda tartışmalı isimler olan Osman (ö. 35/656)⁶⁶, Ali (ö. 40/661)⁶⁷ ve Aişe (ö. 58/678)⁶⁸ de yer alır. Bundan da öte Şi'a'nın beşinci imamı Muhammed el-Bâkır (ö. 114/733)⁶⁹ ve Altıncı imam Ebû Abdullah Cafer b. Muhammed es-Sâdık'dan (ö. 148/765) da rivayetlerde bulunur⁷⁰. Müellif, kendi mezhebinden sayılan Câbir b. Zeyd'in (ö. 93/711-12) görüşlerine de bir çok yerde başvurmuştur. Ayrıca kendisinden rivayette bulunduğu halde adını vermediği İbâzî mezhebinin âlimleri için “*ashabunâ*”⁷¹ veya “*el-âmmetu min fukehâinâ*”⁷² gibi ifadeler kullanır. Huvvârî, kendi mezhebinin görüşlerini sunarken “*hakîkatu't-te'vil*”⁷³; başkalarının görüşleri için “*fi tefsiri gayrihi min ashâbinâ*”⁷⁴ ve Hâricî/İbâzî görüşü benimseyenlerin dışındakileri eleştirirken “*ehlü'l-fırak*”⁷⁵, ve “*el-fıraku's-şâkke*”⁷⁶ ifadelerini kullanmıştır.

2.2.2. Tefsîru Kitabillâhi'l-Azîz'in Tefsir Tarihindeki Yeri

Çeşitli fırka, mezhep, meşrep, ekol mensubu müfessirlerin kaleme aldığı eserler tefsir tarihi içerisinde geniş bir yer tutmakta, bu eserlerin tarihi seyir içerisinde işgal ettikleri konum, büyük önem arz etmektedir.⁷⁷ İlimde ilerleme ancak kendisinden öncekilerin müktesebâtını bilmek ve ancak bunların üzerine yeni şeyler ilâve etmekle mümkün olur. Bir ilim adamının ilerleme kaydedip özgün bir çalışma yapabilmesi ancak o alanda seleflerinin ne yaptığını bilmesi ile gerçekleşecektir.⁷⁸ Bu nedenle müfessirlerin de zaman zaman birbirlerinden iktibaslarla bulunduğunu, metot itibarıyla birbirlerini takip ettiklerini biliyoruz.

Hûd ibn Muhakkem el-Hevvârî'nin “*Tefsîru Kitabillâhi'l-Azîz*” adlı tefsiri, Kuzey Afrika'da bize ulaşan en eski İbâzî tefsirlerden birisidir. Bu tefsir kendisinden bir asır önce yazılan Yahyâ ibn-i Sallâm'ın tefsirinin bir muhtasarıdır. Yahyâ'nın tefsiri Kuzey Afrika'da ve Endülüs'de dördüncü ve beşinci asırlarda da meşhur olan ve bize ulaşan ilk me'sûr tefsirlerden biridir.⁷⁹ el-Hevvârî, tefsirinde Kur'ân surelerini sırasına göre ayet ayet ele alarak “*garîb*” kelimelerin açıklamalarını yapmış, Kur'ân'ın Kur'ân ile tefsirinin yapılmasına dikkat etmiştir. Ayetlerin anlaşılmasını temin etmek için peygamber, sahabe ve tabîler ve daha sonra gelenlerden merfû', mevkûf ve munkatû' haberleri bazen tam isnatları ile ve bazen mürsel olarak bazen de kendisi doğrudan doğruya nakletmiş veya kendi görüşlerini ifade etmek için ilaveler yapmıştır.⁸⁰

Hûd, tefsirinde genelde Yahyâ'nın vermiş olduğu isnatların bazılarını aynilikleri itibarıyla hazfetmiş olabileceği gibi İbâzî görüşlerle uyuşmayan yerleri almamıştır. Yahyâ tefsirinde, kendi görüşü olarak zikrettiği ve “*kâle yahyâ*” diye başlayan cümleleri, “*kâle ba'duhum*”

⁶⁵ el-Hevvârî *Tefsir*, 4/ 81.

⁶⁶ el-Hevvârî *Tefsir*, 1/464, 468, 504; 2/18; 3/166, 173.

⁶⁷ el-Hevvârî *Tefsir*, 1/78, 132,355; 2/120; 3/160; 4/471.

⁶⁸ el-Hevvârî *Tefsir*, 1/146, 176, 510; 2/304; 4/453, 471.

⁶⁹ el-Hevvârî, *Tefsir*, 4/ 465.

⁷⁰ el-Hevvârî, *Tefsir*, 3/ 110.

⁷¹ el-Hevvârî, *Tefsir*, 1/ 21, 81.

⁷² el-Hevvârî, *Tefsir*, 1/81, 252; 3/ 163, 326, 397, 4/ 305, 369, 483.

⁷³ el-Hevvârî, *Tefsir*, 1/183.

⁷⁴ el-Hevvârî, *Tefsir*, 1/ 85.

⁷⁵ el-Hevvârî, *Tefsir*, 2/ 116-117,140, 157, 159.

⁷⁶ el-Hevvârî, *Tefsir*, 2/ 250, 340.

⁷⁷ Teber, *Haricî-İbâdî Tefsir Geleneği*, 53.

⁷⁸ Abdülmelik Vergi, *Hûd b. Muhakkem el-Huvvârî ve Tefsirindeki Yöntemi* (Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2006), 24.

⁷⁹ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 414-415.

⁸⁰ Teber, *Haricî-İbâdî Tefsir Geleneği*, 51-52.

demek suretiyle kullanmış, nedense Yahyâ'nın ismini zikretmekten çekinmiştir. İsnat zincirleri verilmiş olan haberleri isnatlarını hafz ederek “*zekerû*” demek suretiyle ilk kaynağı vererek ibareyi kısaltmış olmaktadır. Bu da sözü uzatmaktan ziyade kültür ve ilim bakımından zayıf olan halka hükmünün ne olduğunu verebilmek gayesiyle yapılmış bir hareket olarak görülebilir. Bu gibi kısaltmalar tefsirinin hemen her sayfasında görülmektedir.⁸¹

Halbuki İslâm'ın ilk asırlarında hükümler kadar isnatların varlığı da önemliydi ve hükmün sağlamlığı isnatla tespit edilirdi. İsnatsız haberlere önem verilmezdi. Böyle olmasına rağmen Hûd'un tefsirindeki bu hazifler garip karşılanmamalıdır. Fakat onun bu eserinin tefsir ilmine ait bir eser olmaktan ziyade mensuplarına (İbâzîlere) Allah'ın kelamını açıklamaya ve ondaki hükümleri öğretmeye yönelik öğretici mahiyette bir çalışma olduğunu söyleyebiliriz. Hicretin üçüncü asrında Kuzey Afrika ve Endülüs'te İslâm yeni yayılmaktaydı. Buradaki insanların ellerinde Yahyâ'nın tefsirinden başka bir tefsir de yoktu. Irak tefsir ekolünün temsilcisi olan Yahyâ'nın bu eseri, Batı İslâm dünyasının tek eseri mahiyetindeydi. Çeşitli itikadî ve fikhî mezheplere mensup olanların ellerinde bu tefsir dolaşmaktaydı. Öyle anlaşılıyor ki her mezhep mensubu bu eseri ana kaynak addederek kendi mensuplarına faydalı hale getirmeye çalışmış kendi mezhep ve fikhî görüşlerini de ilave ederek ve bazı yerleri hafz ederek hizmet etme gayreti içinde olmuşlardır.⁸²

Biliyoruz ki her fikrî akım ilk teşekkülünde basit dinî, siyasî, ilmî veya ekonomik sebeplere dayanırken zaman ilerledikçe daha karmaşık hale gelir ve bunlar sistematik hale getirilir. Nitekim İslâm'da şiddet hareketlerinin temsilcisi olan ilk dönem Hâricîlerin aşırı fikirleri konusunda en insaflı ve mutedili olan İbâzîlerin⁸³ üçüncü asırda Kuzey Afrika'da teşekkül dönemi olması bakımından dinî, siyasî, sosyokültürel ve ilmî yönlerini gösterecek bazı bilgi ve görüşleri ihtiva etmesi bakımından bu tefsir bizlere ışık tutacak mahiyettedir.⁸⁴

SONUÇ

Hûd b. Muhakkem el-Hevvârî'nin Tefsîru Kitâbillâhi'l-Azîz adıyla telif ettiği Arapça eseri, Belhâc b. Saîd Şerîfî tarafından tespit edilen beş nüshası tahkik edilerek dört cilt halinde 1990 yılında Beyrut'ta yayımlanmıştır. Kuzey Afrika'da tedvin devrinin ilk tefsirlerinden sayılan ve İbâzî tefsirlerin ilki addedilen bu tefsir hakkında İbâzî kaynakların üzerinde ittifak ettikleri önemli üç ana nokta vardır. Bunlar;

1. Tefsîru Kitâbillâhi'l-Azîz isimli eser Hûd b. Muhakkem el-Hevvârî'ye aittir.
2. Siyer ve tarih kitapları müellifin ismini âlimler tabakasının altıncı sırasında zikretmektedir. Bu dönem hicri 250-300 yıllarını kapsamaktadır.
3. Tefsirin müellifi bugün Cezayir'in Cebel-i Avras bölgesinde yaşayan Berberi Hevvâre kabilesine mensuptur.

Biliyoruz ki, tefsirden maksat, İlahi Kelâm'ı anlamaya çalışmak olmakla beraber, müfessirler eserlerini yazdıkları dönemdeki, ilmî, siyasî, ekonomik ve sosyal olay ve durumları gerek mukaddimelerinde ve gerekse tefsirlerinin muhtevalarında sunmaktadırlar. Hûd b. Muhakkem el-Hevvârî'nin Tefsîru Kitâbillâhi'l-Azîz elimizdeki en eski Hâricî tefsiri olma özelliğiyle beraber katı Hâricî zihniyetin etkilerinin azaldığı ve İbâzî mezhebi düşüncesinin sistemleşerek yerleştiği bir dönemde telif edilmesi sebebiyle Hâricî mezhebinin ilk dönemlerindeki aşırı fikirlerini içermez. Bu eser Hâriciliğin sistemleşmiş ve yaşayan gurubu İbâziyye'nin fikirlerinin doğrudan yansıdığı mezhebî bir tefsirdir.

⁸¹ Teber, *Haricî-İbâdî Tefsir Geleneği*, 56.

⁸² Teber, *Haricî-İbâdî Tefsir Geleneği*, 56-57.

⁸³ İsmail Çalışkan, *Siyasal Tesirin Oluşum Süreci*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2003), 84.

⁸⁴ Teber, *Haricî-İbâdî Tefsir Geleneği*, 57

Müfessirimiz el-Hevvârî'nin hayatı hakkındaki bilgilerimiz, ne yazık ki çok azdır. Elimizdekiler de İbâzî kaynakların bize sunduklarından ibarettir. Sadece Hûd b. Muhakkem değil, tefsirini ihtisar ettiği Kuzey Afrika'nın ilk müfessiri sayılan Yahyâ b. Sellâm ve aynı bölgede meşhur şahsiyetlerin gerçek hayatlarından ziyade daha çok onların menkibelerine önem verilmiş ve yazılan biyografik eserler daha çok bu açıdan oluşturulmuştur. Bu da Kuzey Afrika insanının genelde menkibelere düşkünlüğünün bir sonucu olabilir.

Müfessirimizin hayatı hakkında fazla bir bilgi bulunmadığı için, Yahyâ b. Sellâm'ın tefsirine Cebel-i Avrâs bölgesinde mi yoksa Kayravan'a geldiğinde mi sahip olduğunu bilememekteyiz.

Hûd b. Muhakkem el-Hevvârî her ne kadar yaşadığı dönemde elinde bulunan Kuzey Afrika'da meşhur olmuş hazır bir tefsiri ele alarak muhtasar bir eser yazsa da, onda olan her şeyi olduğu gibi benimsememiş, doğru ve hak olduğuna inandığı, itikadınca uygun bulunduğu yerleri olduğu gibi almış itikadına uygun görmediği yerleri ya kendine göre düzeltmiş veya onları hafzetmiştir. Kısaca Yahyâ'nın tefsirini kendi mezhep görüşlerine göre tebdil etmiş, bazen haberleri ve şahısları hafzederek, bazen de İbâzî görüşlerini ilave ederek bir muhtasar tefsir meydana getirmiştir. Ayeti ayet ile açıklamayı ihmal etmemiş, merfu, mevkuf, munkatı, zayıf ve hatta israiliyata taalluk eden haberleri kullanmıştır. Ancak tefsirinde Yahyâ b. Sellâm'dan hiç bahsetmemiş, ondan gelen isnat ve şahsi görüşlerini hafzetmiştir. Bu durum tefsirin mukaddimesinin eksikliği veya mezhep taassubundan kaynaklanabilir.

Hûd b. Muhakkem'in tefsiri, bir rivayet tefsiri olması hasebiyle, rivayet tefsircilerinin ilk kaynağı olan Kur'ân'ın Kur'ân ile tefsiri, Kur'ân'ın Hz. Peygamber'in sözleri, sahabe ve tabîlerin görüşleri ile izah edilmeleri başta gelen hususlardır. Tefsirin aslı, Yahyâ b. Sellâm tefsiri olduğuna ve kendisi de Doğu İslâm dünyasında yetiştiğine göre tefsirinde rivayet daima esas olmuştur.

Kuzey Afrika'da tedvin döneminin ilk tefsirlerinden ve İbâzîye tefsirlerinin de ilki sayılan Hûd ibn-i Muhakkem el-Huvvârî'nin bu tefsiri şüphesiz İbâzîlerin tefsir anlayışları hakkında ilk bilgileri verirken aynı zamanda Kuzey Afrika'ya ilk tefsir kültürünü getiren Yahyâ İbn-i Sallâm'ın tefsirinin muhtasarı olması bu tefsire ayrı bir önem kazandırmaktadır. Tefsîru Kitâbillâhi'l-Azîz bugün elimizde üçte biri bulunan Yahyâ'nın tefsirinin en yakın tamamlayıcısı ve tefsir tarihinin ilk dönemlerine ışık tutan bir kaynak olması yönünden de dikkat çekici bir tefsirdir.

KAYNAKÇA

A'veşt, Bukeyr b. Said. *Kutbu'l-Eimme el-Allâme Muhammed b. Yusuf Ettafeyyîş: Hayatuh, Âsâruhu'l-Fikriyye ve Cihaduh*, Umman: Mektebetü'd-Dâmirî li'n-Neşr ve't-Tevzi', 1989.

Basset, Rene. "Hüvâre", *İslam Ansiklopedisi*, 5/664, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1964.

el-Bekrî, Ebû Ubeydillah Abdullah b. Abdilazîz. *el-Muğreb fî Zikri İfrikiyye ve'l-Mağrib*, Cezayir:1857.

Cerrahoğlu, İsmail. *Kur'ân Tefsîrinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Amiller*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1968.

Cerrahoğlu, İsmail. *Yahya b. Sellam ve Tefsirdeki Metodu*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yaymevi, 1970.

Cerrahoğlu, İsmail. eş-Şeyh Hûd b. Muhakkem el-Hevvârî "Tefsîru Kitâbillâhi'l-Azîz"

(Kitap Tanıtma ve Tenkîdi), *Diyanet İlmî Dergi*, 29/1 (Ocak-Mart, 1993), 117-128.

- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi* 2 cilt, Ankara: Fecr Yayınları, 1996.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi*, 3. Baskı, Ankara: Fecr Yayınları, 2005.
- Çalışkan, İsmail, *Siyasal Tesirin Oluşum Süreci*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2003.
- Dercîni, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Said. *Tabakatü'l-Meşâyih bi'l-Mağrib*, Nşr. İbrahim Tallay, Kostantine: 1397/1977.
- Derviş, Muhammed Mustafa el-Hâce. “Menhecu’ş-Şeyh Muhammed b. Yusuf Ettafeyyiş fi Tefsirihî “Tefsîru’t-Tefsir”, Yüksek Lisans Tezi, el-Câmiatu’l-Ürdüniyye, 1994.
- Ebû Zehra, Muhammed. *İslâm’da Siyasî, İtikadî ve Fıkhî Mezhepler Tarihi*, trc. Sıbgatullah Kaya, İstanbul: 1993.
- Fırlalı, Ethem Ruhi. *İbâdiye’nin Doğuşu ve Görüşleri*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınevi, 1983.
- Gökalp, Yusuf-Yılmaz, Sabri,- Teber, Ömer Faruk. “Hâricî Fırkalar ve İzmirli İsmail Hakkı’nın “Fırak-ı Mevcûde-i İslâmiyyeden: İbâdiyye Fırkası” Başlıklı Makalesi”, *TARR: Türk Akademik Araştırmalar Dergisi*, 5/4, (2020), 575-593.
- Halîfât, İvaz, *Neş’etü’l-Hareketi’l-İbâdiyye*, Umman: et-Metâbiu’z-Zehebiyye, 2002.
- el-Hevvârî, Hûd b. Muhakkem, *Tefsîru Kitabillahi’l-Aziz*, thk. Belhâc b. Said Şerîfi, 4 cilt, Beyrut: Daru'l-Ğarbi'l-İslâm, 1990.
- İbnu'l-Esîr, İzzeddin. *el-Kâmil fi’t-Tarih*, 13 cilt, Beyrut: 1385-1386/1965-1966.
- İbn-i Haldun, Abdurrahman b. Muhammed. *Kitabu’l-İber*, Beyrut: 1963.
- İbnü’s-Sağîr, *Ahbâru’l-Eimmeti’r-Rüstemiyyîn*, Thk. Muhammed Nâsir ve İbrahim Buhaz, Cezayir: 1985.
- İbn-i Sellâm, Yahyâ. *Tefsir-i Yahyâ*, *Tefsir-i Yahyâ*, Tunus, Zaytûna Üniversitesi Yazma Eserler Kütüphanesi, nr.134, 99 varak.
- Kırca, Celal. “Mezhebî Tefsir Ekolünün Ortaya Çıkışı”, *İslâmi Araştırmalar Dergisi*, 2/5, (1987), 52-61
- Marçais, Georges. “Tâhert”, *İslam Ansiklopedisi*, 11/630, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1970.
- el-Müberred, Ebu'l-Abbas. *el-Kâmil fi’l-Edeb*, thk. M. Ahmed Dali, 4 cilt, Beyrut: 1406/1986.
- Müslim, Abdullah. *Eseru Tatavvuri’l-Fikri fi’t-Tefsîr fi’l-Asri’l-Abbasî*, Beyrut: 1984.
- en-Nâmî, Amr Halîfe. *Dirâsât Ani’l-İbâdiyye*, Beyrut-Lübnan: Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, 2001.
- Onat, Hasan. “Mezheplerin İnanç Esaslarının Sistemleşmesinde Kur’ân’ın Rolü”, *I. Kur’ân Sempozyumu Tebliğleri*, (1-3 Nisan 1994). 415-439. Ankara: Bilgi Vakfı, 1994.
- Özaydın, Abdülkerim, “Ağlebîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 1/476, İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Özkuyumcu, Nadir. “Kayrevan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 25/89, Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Özkuyumcu, Nadir. “Rüstemiler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 35/296, İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- es-Sa’dî, Mehnâ b. Râşid b. Hamd. “Hûd b. Muhakkem b. Hûd el-Hevvârî (2004)”,

Erişim: 21/10/2022, <https://www.istiqama.net/olama/hood-bin-mhakkem-alhawari.htm>

Söylemez, Mahfuz. “ İlk Hâricî Devlet: Rüstemîler (160-297/777-909)”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 38/1, (1998), 457-478.

Süleyman Dâvûd b. Yûsuf. *Müsâhemetü Ulemâi 'l-İbâdiyye fî İlmi 't-Tefsîr ve 'l-Hadîs ve 'l-Fıkh ve 'l-Beyân*, Matbaatü Ebî Dâvûd, 1992.

eş-Şemmâhî, Ahmed b. Said, *Kitabu's-Siyer*, (Thk. Ahmed b. Saîd es-Siyâbî), Amman, 1987.

Tarhûnî, Muhammed b. Rızk, *et-Tefsîr ve 'l-Müfessirûn fî Garbi İfrikıya*, 2 cilt, (Suudi Arabistan: Dâru İbni'l-Cevzî, 2005), 1/368.

Teber, Hatice. *Harîcî- İbâdî Tefsir Geleneği*, Ankara: İlahiyat, 2014.

Teber. Hatice. “Hevvâre”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Ek-1/554-555, Ankara: TDV Yayınları, 2020.

el-Vercelânî, Ebû Zekeriya Yahya b. Ebî Bekr, *Kitâbu's-Sîre ve Ahbâru'l-Eimme*, Thk.Abdurrahman Eyyûb, Tunus: 1985.

Vergi, Abdümelik, *Hûd b. Muhakkem el-Hevvârî ve Tefsirindeki Yöntemi*, Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2006.

Wellhausen, Julius, *İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri*, trc. Fikret Işıltan, Ankara: T.T.K. Yay. 1996.

ez-Zehebî, Muhammed Hüseyin. *et-Tefsîr ve 'l-Müfessirûn*, Kahire: 1381/1961.